

ІМЕННІ ПРИКМЕТНИКИ В ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ КІНЦЯ XVI – XVII СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ВІДМІНЮВАННЯ

Білих О. П. Іменні прикметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст.: особливості функціонування та відмінювання.

У статті проаналізовано особливості функціонування та відмінювання іменних прикметників церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. Зроблено висновок про вплив української мови на ці одиниці.

Ключові слова: церковнослов'янська мова української редакції, іменні прикметники, відмінкові форми прикметників.

Билых А. П. Именные прилагательные в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI – XVII ст.: особенности функционирования и склонения.

В статье проанализированы особенности функционирования и склонения именных прилагательных церковнославянского языка украинской редакции конца XVI – XVII ст. Сделан вывод о влиянии украинского языка на эти единицы.

Ключевые слова: церковнославянский язык украинской редакции, именные прилагательные, падежные формы прилагательных.

Bilykh O. P. Nominal adjectives in the Ukrainian edition of Church Slavonic language of the end of the XVI – XVII centuries: the peculiarities of functioning and declination.

The article under consideration analyzes the peculiarities of functioning and declination of nominal adjectives of Church Slavonic language of the end of the XVI – XVII centuries. A conclusion about influence of Ukrainian language on these points was made.

Key words: the Ukrainian edition of Church Slavonic language, nominal adjectives, case forms of adjectives.

Однією з особливостей слов'янських мов у давні періоди їхнього розвитку була наявність двох різновидів прикметникових форм: іменних (нечленних) та займенникових (членних). З часом система цих форм зазнавала змін, у результаті яких, крім іншого, відбувалося звуження функцій іменних прикметників. Хоча цей процес був загальнослов'янським, доля іменних форм склалася по-різному навіть у таких близькоспоріднених мовах, як східнослов'янські. У російській мові вони є достатньо вживаними одиницями (в наз. в. одн. й мн. в предикативній функції), меншою мірою представлені в білоруській, ще менше їх у мові українській. Найголовніші етапи розвитку цих форм в українській та інших східнослов'янських мовах уже встановлені й описані в спеціальній літературі [12, с. 119–134, 296–300; 2, с. 32–36, 56–63; 11, с. 188–199; 4, с. 101–105 і ін.]. При цьому видається цікавим і, на нашу

думку, актуальним з'ясувати особливості функціонування й відмінювання іменних прикметників у церковнослов'янській мові. Адже відомо, що ця мова довгий час використовувалася східнослов'янськими народами і взаємодіяла з їхніми мовами. Особливо активною така взаємодія була в Україні в кінці XVI – XVII ст. [7, с. 147]. Крім того, саме в Україні цього часу була здійснена кодифікація церковнослов'янської мови [5; 6]. Завдяки цьому, а також у результаті розвитку книгодрукування Україна в кінці XVI і майже протягом усього XVII ст. була центром, де вироблялися церковнослов'янські норми, що впливали на весь православний слов'янський світ [10, с. 61]. Тому всебічне дослідження церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. потрібне для глибшого пізнання історії не лише української, а й інших слов'янських літературних мов.

У зв'язку зі сказаним метою пропонованої розвідки є з'ясування особливостей функціонування та відмінювання іменних прикметників у церковнослов'янській мові української редакції др. пол. XVI – XVII ст. Матеріал для дослідження дібрано шляхом суцільної вибірки переважно зі стародруків (список джерел див. наприкінці статті). У великих за обсягом пам'ятках обстежений не весь текст, а вибірки розміром у 500 повнозначних слів. Із *ОБ* обстежено 100 таких вибірок, із *ВВ* – 50.

У старослов'янській мові іменні та займенникові прикметники розрізнялися певними особливостями синтаксичного функціонування, зокрема тим, що роль частини складеного іменного присудка могли виконувати загалом лише іменні прикметники [9, с. 96], означеннями ж виступали обидва різновиди. Крім того, лише іменні форми мали присвійні прикметники [1, с. 157; 9, с. 91], інші могли бути як нечленними, так і членними.

У церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. прикметники характеризувалися в основному тими ж особливостями. Так, у предикативній функції виступали насамперед іменні форми: **гласъ твой сладокъ и образъ твой красенъ** *ОБ* (3) 45 (2)*; **да непорочно бѣдетъ слоуженіе** *ВВ* (3) 10 зв.; **мзда ваша мнѡга** Ч 1617, 99; **скорбни бѣша зѣло** ЄвЛ 1644, 59. Те, що роль іменної частини присудка була притаманна в першу чергу нечленним прикметникам особливо помітно із прикладів, де різні форми прикметників ужиті в одній фразі, але в різних функціях: **како мудръ сей преподобный мужъ** ПМ 66; **Лютѡ бѣ(ст) зѣло ... наважденіе бѣсовское** ПКП 220 зв.; **Иноческое житіе естъ подвижно,**

* Після скороченої назви джерела подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка *зв.* вказує на зворот аркуша. Цифра в дужках перед позначенням аркуша в *ОБ* та *ВВ* вказує на номер рахунку. Аркуші першого й другого рахунку спеціально не позначаються. Цифра (2) після номера аркуша в *ОБ* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються **ъ** і **ь**, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати із перевидань подаються звичайним шрифтом курсивом.

мірское же житіє сѣетрѣдно ПКП 21 зв. Хоча слід відзначити, що зрідка в обстеженому матеріалі предикативну функцію виконують також членні прикметники: *ложное ихъ бысть обѣщаніе* ПМ 115; *истиннаа естъ вѣра рускаа* ПМ 51; *въистинну страшный и грозный день онъ будетъ ... грѣшнымъ, свѣтоносный же и радостный ... праведнымъ* ПМ 158; **Ты еси богатый во мѣсти** ПКП 13 нн. Випадки такого використання членних прикметників у XVI ст. трапляються і в українській [3, с. 103] та інших слов'янських мовах [9, с. 101]. В атрибутивній функції в розглянутому матеріалі вживалися як членні, так і нечленні прикметники.

Присвійні прикметники в обстежених пам'ятках мали переважно нечленні форми: **се законъ гнь** ОБ 46 зв. (2); **ожи дхъ іаковль** ОБ 21 зв.; **Ѡ рѡда іїлева** ВВ (3) 67; **престоупленіе заповѣди бжїа** ВВ 7 зв.; **къ образѸ СпасителевѸ** ПКП 116. Те, що при вживанні присвійних прикметників в обстежених текстах перевагу надавали насамперед нечленній формі, яскраво демонструють випадки, коли присвійні й неприсвійні прикметники виступають в одній і тій же функції в межах одного речення: **имени ради гнѣ стго** ОБ (3) 91 (2); **праведнаго сѣда бжїа** ВВ 45; **сила ч(с)тнаго ...кр(с)та Гнѣ** Ч 1617, 140 зв.; *преподобный воинъ Христовъ* ПМ 125; *убоимся неумытнаго суда Господня* ПМ 156; **пр(с)томѸ Имени Бжїю** ПКП 138. Водночас, не є особливо рідкісними в розглянутому матеріалі й членні форми присвійних прикметників. Частіше вони вживаються в непрямих відмінках, інколи в наз.: *Третьяковая же жена ... воду ... съкры* ПМ 113; **Ѡ телеси братнагѡ** ПКП 19 зв.; **къ вѣрѣ ... Христовой** Син 172; **Божїей чести** СмГр 38; **съ ... црѣмъ іоудинты(м)** ОБ 178; **мѡхъ тѣхъ веезевѡлвѡвѡхъ Ѡганѡше** ПКП 152.

Крім того, однією з особливостей розглянутого матеріалу є те, що в ньому трапляються випадки, коли нечленні й членні прикметники, виконуючи одну й ту ж функцію (частіше атрибутивну), вживаються поряд, в одному реченні: *Родила еси ... не человекѡ проста, нѣ Бога истиннаго* ПМ 138; **всѣде пр(с)толъ блгоче(с)тивы(й) и сѣло нарочитъ мужъ** ЛМГ 26; **воспрїать житіє Иноческое жестоко** ПКП 230; **в(тъ) свѣтлѣ и ч(с)тѣ и пр(с)тѣм(тъ) мѣстѣ** ПКП 227 зв.; *царство мира сего ... тлѣнное естъ и временно* ПМ 125. Ці й інші випадки, можливо, свідчать про те, що в кінці XVI – XVII ст. членні й нечленні прикметники в межах церковнослов'янських текстів (особливо в атрибутивній функції) не протиставлялися, а сприймалися, очевидно, як певною мірою рівноправні варіанти. Таке ставлення до обох різновидів прикметникових форм підтверджує, на нашу думку, й граматика М. Смотрицького, у якій автор не формулює правил уживання членних і нечленних прикметників, а лише зауважує, що нечленні виникають через усичення [6, с. 111]. У прикметникових парадигмах граматики подані обидва різновиди форм (якщо вони, на думку автора, існують) із членним прикметником на

першому місці: **Име(н): той Ѓѣый: или Ѓѣъ; Ро(д): тогѡ Ѓѣагѡ: или Ѓѣа** СмГр 148 і т. д.

В українській літературній мові XVI – XVII ст. іменні форми прикметників також використовувалися, однак, за спостереженнями дослідників, уже виходили з ужитку. Представлені були у зв'язку з особливостями синтаксичного функціонування переважно в наз. в. одн. і мн. Форми ж непрямих відмінків на цей час трапляються в пам'ятках лише спорадично [3, с. 103; 2, с. 59]. У церковнослов'янських текстах кінця XVI – XVII ст. іменні прикметники, хоча й кількісно значно поступалися членним, були загалом достатньо вживаними (крім деяких форм непрямих відмінків у множині) і, порівняно з українською мовою, очевидно, сприймалися як характерна ознака церковнослов'янської. Такий висновок дозволяє зробити, зокрема, й матеріал церковнослов'янсько-українських словників того часу. Так, у словнику Л. Зизанія в реєстровій частині виявлено 25 іменних прикметників, 21 із них перекладений прикметником членним: **Блже(н) щасливый(й) 26; Благодарстве(н), подачливый 30; золь, злый 49; і ін.** У словнику П. Беринди із 90-а нечленних прикметників реєстрової частини 50 перекладені лише членними, або в перекладній частині серед відповідників на першому місці знаходиться членний прикметник: **Бесмѣтен: Несмертельный 5; Блгоденственъ: щасливый 7; Древанъ: Дереваный 58; Добль: Сталый, мужественъ 51 і ін.** Ще у 27-и випадках обидві форми перекладаються членним прикметником: **Говѣинъ, йный: оучливый, че(ст)ный ... 44; Гордъ, горды(й): Пышны(й), вѣтны(й) 45; Дебе(л), дебелиый: Грѣбый, толсты(й) 50 і ін.**

Відмінювалися іменні прикметники у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. загалом так, як і в старослов'янській, тобто прикметники чол. і середн. родів як іменники з давніми основами на *o, *jo, а прикметники жін. р. як іменники з основами на *a, *ja.

У проаналізованому матеріалі зафіксовані всі можливі форми нечленних прикметників (однини й множини). Однак за кількістю вживань ці форми не є рівнозначними. Частіше нечленні прикметники виступають, як і в тогочасній українській мові, в наз. в. одн. і мн., непрямі ж відмінки представлені значно меншою кількістю вживань. Різниця за кількісною представленістю серед проаналізованих іменних прикметників між формами наз. в., з одного боку, та формами непрямих відмінків, – з іншого, особливо помітною є у множині. Причому непрямі відмінки нечленних прикметників, крім знах., виявлені лише в окремих із обстежених пам'яток (в основному в *ОБ* та *Ч 1617*, менше у *ВВ* та *ІІМ*). Це свідчить, очевидно, про те, що в церковнослов'янській мові кінця XVI – XVII ст. відбувався процес руйнування парадигми іменних прикметників. Однією з його причин був вплив української мови, у якій у XVI – XVII ст. форми

непрямих відмінків іменних прикметників, насамперед множини, вже фактично вийшли з ужитку [3, с. 107; 2, с. 60].

Далі подаємо характеристику особливостей творення відмінкових форм іменних прикметників за числами та родами.

Однина

Називний відмінок. У наз. в. одн. іменні прикметники чол. р. мали нульові закінчення, середн. – -о, -є, жін. – -а, -а: **Праведень єсть гь** ОБ (3) 120; **вѣди празденъ на празнословіє** ВВ (4) 89; **се песь чернь ста** ПКП 74 зв.; **Прилагателное єсть деватогъво** СмГр 41; **мѣсто тѣсно єсть** ПКП 207; **вѣсть слово гнє** ОБ 195 (2); **велика клатва башє** ОБ 121; **нѣсть красна пѣснь въ оустехъ грѣшника** ПКП 21; **гора сіона** ОБ 76 (2). У староукраїнській літературній мові, зокрема й кінця XVI – XVII ст., давня іменна форма наз. в. прикметників жін. р. співіснувала з новою повною стягнутою. Обидві форми мали однакові закінчення, що викликає певні труднощі під час їхньої характеристики [3, с. 104; 2, с. 59]. Що ж до аналізованого матеріалу, то майже всі розглянуті форми є, без сумніву, іменними, лише окремі (зафіксовані у ПМ), очевидно, можна вважати новими стягненими. Це власні назви, запозичені з української мови: *Быковска, нѣкая вдова ... село ... дрѣжаше* ПМ 102; *Княгиня Анна Корецкая Хоткевичувна* ПМ 66; *въ веси ... Рыжкова Воля* 104.

Родовий відмінок. У род. в. одн. іменні прикметники чол. і середн. родів характеризувалися закінченнями -а (після твердих приголосних, також після шиплячих) та -а (після м'яких): **ѡ града каменна** ОБ 101 зв. (2); **ѡ ... вида лоукава** ВВ (3) 280; **ѡ ... злата чиста** ОБ 37; **в(ъ) созидаіє тѣла хѣа** ВВ 142; **ѡ кнѣа домѣ** ПКП 136 зв.; **ѡча ... блгословеніа не бѣ** ЛМГ 27; **из домѣ гна** ОБ (3) 163; **из(ъ) чрева мтрна** ВВ 129 зв.

Для прикметників жін. р. були характерними закінчення -ы, -а, а також в окремих випадках -и. Після основ на тверді приголосні використовувалося переважно -ы: **кладазь воды живы** ОБ (3) 45 зв.; **мѣры ради Стіхотворны** СмГр 487; **Не вѣсть Доски каменны** ПКП 118; **отъ любве Христовы** ПМ 125; **вѣнецъ съ Главы Ісовы** ПКП 107. Якщо основа закінчувалася на задньоязиковий, у всіх зафіксованих випадках виступало закінчення -и: **ѡ лица силы свр(ъ)ски** ОБ (3) 110 (2); **адахѣ ѡ пица газычески** ОБ 249; **ѡ ... совѣсти блги** ПКП 260.

Після м'яких приголосних у переважній більшості випадків представлено закінчення -а: **ѡ горы єфремла** ОБ 173; **ѡ козни діавола** ПКП 151; **ѡ рѣки Г(с)дна** ПКП 38; **отъ лести вражіа** ПМ 147. Інколи в такого типу прикметниках трапляється -и: **въ срѣтеніє аны жены їеровамли** ОБ 163 (2); **оу мельхолы дци саоули** ОБ 143. Зафіксовані також (у ВВ) однокореневі варіанти з обома закінченнями. Частотнішими при цьому є утворення на -а (-а): **сѣдъ правды вѣіа** ВВ (3) 221 – **кончина**

заповѣди вѣїи ВВ 58; ради заповѣди гнѣ ВВ (3) 90 – ѿ заповѣди гни ВВ (3) 269. У граматиці М. Смотрицького для род. одн. нечленних прикметників жін. р. з основами на м'які приголосні рекомендовано лише **-а**: **Ро(д): тоа ... ница** СмГр 156; **тоа ... сновна** СмГр 161.

Давальний відмінок. Форми дав. в. нечленних прикметників у розглянутому матеріалі представлені, на відміну від тогочасної української літературної мови [3, с. 106; 2, с. 59], порівняно великою кількістю вживань. Хоча слід відзначити, що в деяких пам'ятках (у *ЗизГр*, *ЛМГ*) вони взагалі не виявлені. Прикметники чол. та середн. родів у дав. одн. мали закінчення **-ѣ** (після твердих приголосних) та **-ю** (після м'яких): **мѣжескѣ полѣ** ОБ 121; **многѣ годѣ бродѣ тел(ь)нѣ мѣжѣ** ВВ (4) 87; **слогѣ естество(м) краткѣ** СмГр 489; **страстнѣ житію себе издавѣ** ВВ (4) 87; **велику ведру сушу** ПМ 102; **маслѣ же древлнѣ не сѣщѣ** ПКП 69 зв.; **домѣ їаковлю** ОБ (3) 96; **оле ... Божію милосердію** ПМ 112; **по велѣнію ѿчю** ЛМГ 25.

Прикметники жін. р. у дав. в. одн. характеризувалися закінченнями **-ѣ** та **-и**. Флексія **-ѣ** використовувалася після основ на тверді приголосні, **-и** – після основ на м'які: **кѣ ложницѣ олоферновѣ** ОБ 259; **нищитѣ Христовѣ** ПМ 57; **женѣ Пентефрїинѣ** ПКП 191; **кѣ цѣрки гни** ОБ 249; **токовѣї вѣїи бл(д)ти** ВВ (3) 114. Парадигма останнього прикметника (**божїї**) подана в граматиці М. Смотрицького, при цьому в дав. в. представлена лише членна форма: **Да(т): той Божїей** СмГр 164.

Знахідний відмінок. Нечленні прикметники чол. р. в знах. в. одн. мають форми, подібні до наз. або род., залежно від того, назвою неїстоти чи істоти є означуваний іменник: **на поток(ѣ) кедрѣскѣ** ОБ 183; **въ столѣ сланѣ** ПМ 175; **малодѣшна же чѣка кто оѣкротит(ѣ)** ОБ (3) 36; **обращѣ ... сна вѣїа** ВВ 19 зв.; **видѣвшѣ Юношѣ ѣвога** ПКП 49.

Прикметники середн. р. в усіх випадках у знах. в. мають форму, яка дорівнює наз.: **принесоша ... древлно масло** ОБ 42 (2); **слово испѣсти празно** ВВ (3) 79; **да не тѣне прїметѣ знаменїе братне** ПКП 250.

Знах. в. прикметників жін. р. характеризується закінченнями **-ѣ** (після твердих приголосних, зокрема й після *ч*) та **-ю** (після м'яких): **облечетса ... въ срацищѣ лнлнѣ** ОБ 46 зв.; **молбу теплу ... сотвори** ПМ 141; **начаша здати цѣрков малѣ** ЛМГ 4; **в землю иноплеменичѣ** ОБ 138; **обрѣтоша ногу чловѣчу** ПМ 109; **Часть снѣвнѣ ... вдаде** ПКП 117.

Орудний відмінок. У староукраїнській літературній мові форми ор. в. одн. іменних прикметників представлені лише поодинокими випадками. У пам'ятках XIV – XV ст. вони взагалі, за спостереженнями дослідників [2, с. 60], не засвідчені, у пам'ятках XVI ст. виявлено всього кілька вживань [3, с. 106]. Відсутні ці форми також і в граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького. У прикметникових парадигмах тут в ор. в. одн. подані лише членні прикметники: **Т. сѣтымѣ. блгимѣ** *ЗизГр* 36; **Тво(р): тѣмѣ ѣтымѣ** СмГр 148 і ін. У розглянутому матеріалі ор. в. одн. нечленних

прикметників хоча й представлений, однак є найменш уживаною (в однині) прикметниковою формою. Випадки її використання виявлені в основному в пам'ятках кінця XVI ст. (в *ОБ* та *ВВ*), в інших вона трапляється дуже рідко.

Нечленні прикметники чол. і середн. родів у цьому відмінку мають закінчення *-омъ* (після твердих приголосних) та *-ємъ* (після м'яких): *съ народом великомъ* *ОБ* (4) 1 (2); *съ члкомъ газычномъ* *ОБ* (3) 56; *правомъ ч(с)тномъ* *ВВ* (3) 111 зв.; *органом зміномъ въображся* *ПМ* 152; *очиститъ домъ ... древом кедровомъ* *ОБ* 51 зв. (2); *съ оловом чистомъ* *ОБ* (3) 135 (2); *предъ Рождествомъ Христовомъ* *ПМ* 104; *пре(д) лицемъ гнѣмъ* *ОБ* 138; *страхом велѣмъ* *ОБ* 259; *гласом велѣмъ* *ВВ* (3) 25.

У жін. р. форми ор. в. нечленних і членних прикметників збігаються.

Місцевий відмінок. У місц. в. одн. іменні прикметники всіх родів характеризувалися закінченнями *-ѣ* або *-и*. Флексія *-ѣ* виступала в переважній більшості випадків після основ на тверді приголосні: *на одрѣ* *врачнѣ* *ОБ* (4) 1 (2); *о вѣѣ здравѣ* *ВВ* (3) 255 зв.; *на престолѣ божественнѣ* *ПМ* 163; *на мѣстѣ стѣ* *ОБ* 46 зв.; *въ видѣннѣ голубинѣ* *ПКП* 33 нн; *на трапезѣ чистѣ* *ОБ* 56 зв.; *в любви Хѣѣ* *ВВ* (3) 243 зв. При цьому перед закінченням відбуваються чергування *з//з'*, *к//ц'* та *ск//ст'*: *въ ... оужасѣ мнозѣ* *ПКП* 167; *в(ъ) недолзѣ времени* *ЛМГ* 27; *въ народѣ тажцѣ* *ОБ* (4) 1 (2); *въ страстѣ велицѣ* *ПКП* 67; *в потоцѣ кедрстѣ* *ОБ* 183; *в чинѣ Грамматичестѣ* *СмГр* 473; *в дѣлѣ келар(ь)стѣ* или *поварстѣ* *ВВ* (3) 24.

Після основ на м'які приголосні (зокрема й на *ч*) використовувалося закінчення *-и*: *въ законѣ Господни* *ПМ* 176; *в селѣ моавли* *ОБ* 175 (2); *о сѣкровици бжїи* *ВВ* (3) 269; *на селѣ иноплеме(н)ничи* *ОБ* 138 (2).

Зрідка в обстеженому матеріалі трапляються випадки, коли замість *-и* вживається *-ѣ*: *в горѣ ефраимѣ* *ОБ* 106 зв.; *въ области Сватославлѣ* *ПКП* 78. В *ОБ* зафіксовані однокореневі варіанти з обома закінченнями: *въ земли ханаани* *ОБ* 106 зв. (2) – *в земли ханаанѣ* *ОБ* 121. Крім того, серед проаналізованих форм ор. в. одн. виявлено утворення не *-є*: *въ виноградѣ га(д)дове* *ОБ* (3) 45.

Кличний відмінок. У кл. в. іменні прикметники чол. р. могли мати або нульове закінчення, як у наз., або *-є*. Кількісно переважають форми із нульовим закінченням: *снѣ члчъ* *ОБ* (3) 130; *изъиди ... мѣжѣ безаконенѣ* *ОБ* 148; *в родѣ невѣренѣ* *ОБ* (5) 10; *радѣйсѣ храмѣ Гнѣ* *Ч* 1617, 159 зв.; *равѣ Гнѣ* *ПКП* 104 зв. Однак не є рідкісними й утворення на *-є*: *прїиди ... господинѣ мирнѣ* *ОБ* 252 (2); *Бже наш(ъ), дол(ъ)готрѣпеливѣ* *Ч* 1617, 114; *трїсоставнѣ съдѣтелю* *Ч* 1617, 40 зв.; *о милостивѣ Владыко* *ПМ* 152. При цьому субстантивовані прикметники у всіх випадках мають кл. в. на *-є*: *доколѣ лѣнностивѣ възлежиши* *ОБ* (3) 31; *спси блже дша наша* *Ч* 1617, 2 зв.; *зриши во блгосрѣде елико ... на*

насъ навѣтъ(ъ) Ч 1617, 42; *припадаемъ ти блже. и ... вѣпїемъ ти силне* Ч 1617, 56. Обидва різновиди кл. в. прикметників чол. р. були представлені в старослов'янській мові, хоча форми на -є як поодинокі [9, с. 61]. Вказані форми подані також у граматиці М. Смотрицького: **Зва(т): ѡ Ѣтъй: или Ѣте** СмГр 148.

Прикметники середн. та жін. родів у кл. в. у всіх випадках мають такі ж закінчення, як і в наз.: **тебѣ съгрѣшихом(ъ) пожданїе їлєво** ОБ (3) 100 (2); **ѡ ... страно грѣшна** ОБ (3) 71; **Радѣйсѧ пажити Хѡѧ** ПКП 100.

Множина

Особливістю розглянутих множинних форм нечленних прикметників, порівняно з українськими, є те, що вони зберегли окремі закінчення для різних родів. В українській мові XVI – XVII ст. нечленні прикметники мають у множині спільні форми для всіх родів [3, с. 106].

Називний відмінок. У наз. в. мн. іменні прикметники чол. р. характеризувалися закінченнями -и, -ы, а також в окремих випадках -ѣ. Більш поширеним у розглянутому матеріалі є -и, первісне для нечленних прикметників чол. р. в наз. в. (як і для іменників із давніми основами на *о, *jo): **что есте страшливи** ОБ (5) 3; **свободни сѣтъ снѡѡе** ВВ 82 зв.; **длѣжни есмѣ ... молитисѧ** Ч 1617, 15 нн; *готови бо есмѣ умрети* ПМ 63; **ч(с)тни бѣша дрѣзи твои** ПКП 32 нн. Це закінчення використовувалося для творення аналізованих форм у старослов'янській мові [8, с. 125], лише воно рекомендоване і граматикою М. Смотрицького: **Име(н): ... ти Ѣти** СмГр 148; **ти блзи** СмГр 152 і ін.

Меншою кількістю вживань представлено -ы, хоча й воно є також достатньо частотним: **бѣша слабѣ тѣломъ** ОБ 211; **съсѡдѣ сребренѣ** ВВ (3) 90 зв.; **мечи ѡбоюдѣ ѡстрѣ** Ч 1617, 62 зв.; **дворѣ будутъ пустѣ** ПМ 98. Флексія -ы, як відомо, за походженням є показником знах. в. мн. Унаслідок втрати формального протиставлення наз. та знах. відмінків вона поширилася і серед форм наз. в. В українській літературній мові XVI ст. -ы була основним засобом творення форм наз. в. мн. іменних прикметників [3, с. 106]. У зв'язку з цим звертає на себе увагу те, що в авторському тексті граматики М. Смотрицького іноді трапляються форми на -ы, хоча вони не подані в парадигмах: **єдиносложнѣ ... глѣ** СмГр 356; **стїховѣ роди соѣ(т) тринадесѣтоличнѣ** СмГр 494.

Після твердих приголосних закінчення -ы та -и вимовлялися, очевидно, однаково. Про це свідчить достатньо велика кількість зафіксованих в обстеженому матеріалі однокореневих варіантних форм, зокрема і в межах однієї пам'ятки: **ногѣ его мѣдани** ОБ 155 – **шлѣмѣ мѣданѣ** ОБ (4) 6; **падѡша ниц(ъ) оужасни** ПКП 115 зв. – **оужаснѣ бѣша ѡ ѡвѣтѣ** ПКП 114. Інколи такі форми трапляються навіть на одній сторінці: **цѣри їоѣдини** ОБ 183 (2) – **цѣри їоѣдинѣ** ОБ 183 (2); **должни ...**

блг(д)реніє во(з)сылати ПКП 10 нн – должны єсмъ блг(д)рити ПКП 10 нн; праздни превъстє ПКП 175 – стойте тѣ праздны ПКП 175.

Перед закінченням -и в більшості випадків відбуваються чергування *z/z', k/č'*: нази родихомса ПКП 78; мнѡси вѣстають Ч 1617, 47; слози кра(т)ци либо долзи ... изостраютса СмГр 29; *Вѣсташа влѣци тяжци* ПМ 147. Зафіксовані також (в *ОБ*) форми, в яких чергування відсутні: глѡша халдѣи сѡрскы *ОБ* 150 (2); власы єго широки *ОБ* (3) 46.

Зрідка форми наз. в. мн. іменних прикметників чол. р. могли мати закінчення -ѣ (у *ВВ* та *ПКП*): готовѣ въ огонь *ВВ* (3) 91 зв.; отроци Ростиславѣ ПКП 176 зв.; сладѣѣ шѡрѣтахѡса (хліби) ПКП 203 зв.

Прикметники середн. р. в наз. мн. мали, за винятком кількох випадків, закінчення -а, -ѡ (як і в старослов'янській мові [8, с. 125], а також відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького: *Име(н) ... та сѣа* СмГр 150; *та сѡвна* СмГр 163). Флексія -а виступала після твердих приголосних, -ѡ – після м'яких: многа сѣть ѡвращенїѡ *ОБ* (3) 100 (2); сладка ... словеса твоѡ *ВВ* (3) 269 зв.; жива боудѡ(т) ср(д)ца Ч 1617, 129 зв.; цѣла шѡрѣтошасѡ тѣлесѡ ЛМГ 36; вѣл(ѣ)хвованїѡ ваша сѡѡ *ОБ* (3) 130. Крім того, поодинокими вживаннями представлені (у Ч 1617 та *ПКП*) форми наз. в. мн. прикметників середн. р. на -ѣ: Пѣнїѡ Троицнѣ Ч 1617, 65; право(с)лавнѣ сѣт(ѣ) (правила) и дшполе(з)нѣ ПКП 27 нн. Такі утворення в церковнослов'янських текстах почали з'являтися, очевидно, в результаті впливу української мови, в якій на цей час короткі прикметники всіх родів у наз. в. мн. вже мали однакові закінчення -и (-и) [3, с. 106].

Іменні прикметники жін. р. в наз. в. мн. характеризувалися майже у всіх випадках закінченнями -ѣ, -и. Частотнішим серед проаналізованих форм є -ѣ: нечистѣ мѡтвѣ *ОБ* (3) 36 (2); рѣки ... полнѣ крове *ОБ* (3) 71 (2); страсти сѣть сѣгѣвѣ СмГр 487; Равнѣ в(ѣ) томѣ сѣть и Пещеры ... къ Нѣси ПКП 27 зв. Закінчення -и представлене насамперед після задньоязикових приголосних: странѣ многи *ОБ* (3) 140 (2); многи дщѣѡ ПКП 37 зв.; дщѣри страньски *ОБ* (3) 140 (2). Хоча інколи в такій позиції могло виступати й -ѣ: дщѣри ханааньскы *ОБ* 12 зв. (2); сѣдѣвѣ твоѡ блгѣ Ч 1617, 10; щедротѣ твоѡ многѣ Ч 1617, 18. В *ОБ*, крім того, -и зафіксоване не лише після задньоязикових: Черна єсмь а(з) и добри дщѣри *ОБ* (3) 45; свѣздѣ свѣтли сѣще *ОБ* (3) 125 (2).

У старослов'янській мові іменні прикметники з основами на м'які приголосні, як і іменники колишніх *ја*-основ, мали закінчення -ѡ [8, с. 125]. Таке ж закінчення для подібних утворень рекомендоване й граматику М. Смотрицького: *Име(н): ... ти ница* СмГр 156; *ти сѡвна* СмГр 161. У розглянутому матеріалі зафіксований лише один випадок уживання в наз. мн. іменного прикметника жін. р. з основою на м'який приголосний. При цьому прикметник має закінчення -а: прїйдоша пѣсѣ мѡхѣ *ОБ* (3) 21.

Родовий відмінок. У род. в. мн. іменні прикметники всіх родів характеризувалися, як і в старослов'янській мові [8, с. 125], а також відповідно до рекомендацій граматики М. Смотрицького, нульовими закінченнями. Такі форми в невеликій кількості виявлені лише в окремих пам'ятках (переважно в *ОБ*, а також у *Ч 1617* та *ВВ*). Більшість із них це форми присвійних прикметників: *сѣмѣ снѡвъ їйлевѣ* *ОБ 225*; *ѿ градѣ їоудинѣ* *ОБ 183*; *при(т)ча снѡвъ ааронѡвъ* *ВВ (4) 98 зв.*; *ѿ снѡвъ плѣн(ъ)ничѣ* *ОБ 150*; *ѿ предѣлѣ ефремѣ* *ОБ 163*; *ѿ дщериї силомѣ* *ОБ 121 (2)*; *хвала пѣснїи Давїдѡвъ* *Ч 1617, 99*. Зрідка трапляються прикметники інших розрядів: *в рѣцѣ мѡ(ж) иноязычѣ(н)* *ОБ (3) 135*; *ї мѣхонѡѡ мѣданѣ* *ОБ 158 (2)*; *ѿ члѣкъ неправеднѣ* *Ч 1617, 117*; *ѿ дровесѣ ливаньскѣ* *ОБ (3) 45 зв.*; *ѿ гласѡвъ вѡдѣ мнѡгѣ* *Ч 1617, 74*.

Давальний відмінок. Цей відмінок представлений також невеликою кількістю вживань (виявлених в основному в *ОБ*, *Ч 1617* та *ВВ*). Прикметники чол. та середн. родів у дав. мн. мали закінчення *-ѡмѣ* (після твердих приголосних) та *-емѣ* (після м'яких): *снѡмѣ гадовѡмѣ* *ОБ 77 (2)*; *снѡѡмѣ Ізраилевѡмѣ* *Ч 1617, 52*; *Конецѣ (тропарям) Бѣгорѡдичнѡмѣ, и Кр(с)товѣгорѡдичнѡмѣ* *Ч 1617, 185 зв.*; *обрѣчѣ колѣномѣ матерїномѣ* *ОБ 128*; *снѡмѣ венїамїнемѣ* *ОБ 77 (2)*; *къ снѡмѣ ам(ъ)монемѣ* *ОБ (3) 135*. Для прикметників жін. р. було характерним закінчення *-амѣ*: *црѣвамѣ галатїискѣмѣ* *ВВ 95*; *црѣвамѣ бѣїамѣ* *ВВ 7 зв.*

Звертає на себе увагу те, що в граматиці М. Смотрицького форма дав. в. мн. нечленних прикметників не представлена. У парадигмах у цьому відмінку подані лише членні прикметники: *Да(т): тѣмѣ Бѣтѣмѣ* *СмГр 148*; *блѣгимѣ* *СмГр 152* і ін.

Знахідний відмінок. У знах. в. мн. прикметники чол. р. характеризувалися закінченнями *-ѣ*, *-и*, *-ѡ (-ѡ)*. Після основ на тверді приголосні, крім задньоязикових, у переважній більшості випадків виступало *-ѣ*: *в(ъ) пѣти кривѣ* *ОБ 111 зв.*; *наполнихѣ три немалѣ съсудѣ* *ПМ 120*; *Восхвали(м) мѡжа славнѣ* *ПКП 21*. Після задньоязикових частіше використовувалось *-и*, хоча могло бути представлено й *-ѣ*. При цьому чергування *з, к, х* із *з', ц', с'* перед *-и* не відбувалися: *вѣ пѣти неблѣги* *ОБ (3) 31*; *многи трѡдѣ подѣяхѣ* *ЛМГ 3*; *ѿвращѣ ... всѡ велики дни еѡ* *ОБ (3) 159 зв. (2)*; *сѣхранихѣ поѣти жестоки* *Ч 1617, 77 зв.*; *за всѡ ... скотѣ левитскѣ* *ОБ 61 (2)*; *да дастѣ ... камени сарданьскѣ* *ОБ 42*; *Видѣѡв(ъ) же многѣ фарисѣмѣ* *ВВ 46*.

Прикметники з основами на м'які приголосні частіше мали закінчення *-ѡ* (характерне для подібних форм ще у старослов'янській мові [8, с. 125], а також рекомендоване і граматикою М. Смотрицького: *Ви(н): ... тѣ нищѡ* *СмГр 155*; *снѡвнѡ* *СмГр 160*): *пожре столпѣ*, *арнонѡ* *ОБ 71 зв.*; *вѣ дворѣ Гнѡ* *Ч 1617, 109*; *сѣсѡдѣ скѡдельничѡ сѣкрѡшиши* *ОБ*

(3) 1. Зрідка (в *ОБ*) подібні форми могли мати закінчення **-и**: **вѣзда сосѣды ... гни** *ОБ* 229 (2); **видѣ ... полки иноплеменичи** *ОБ* 138 (2). В окремих випадках **-и** трапляється й після інших приголосних: **видаше ... бѣдныа здрави** *ЄВЛ* 1644, 53 зв.; **любаше слуги Х(с)ви** *ЛМГ* 9.

Форми знах. в. мн. іменних прикметників середн. р. у переважній більшості випадків мали, як і в старослов'янській мові, закінчення **-а** (після твердих приголосних) та **-а** (після м'яких): **далъ еси ... повеленіа блга** *ОБ* 225 (2); **многа сътворилъ естъ словеса** *ВВ* (4) 2 зв.; **въ мѣста свѣтла** *Ч* 1617, 23 зв.; **многа чудеса ... творить** *ПМ* 112; **возложи ... желѣза тажка** *ПКП* 46; **дѣла вся Господня ... пойте** *ПМ* 150. Зрідка (у *Ч* 1617 та *ПМ*) трапляються форми знах. в. на **-ы, -и**: **пріим(ъ) ... истазаніа неправедны** *Ч* 1617, 22 нн; **основаніа крѣпкы положив(ъ)** *Ч* 1617, 12 нн; **многи оуказаніа имамы** *Ч* 1617, 20 нн; **разграбившимъ же намъ многи села ..., наполнихомъ ... корабль** *ПМ* 54. Звертає на себе увагу те, що у *Ч* 1617 всі такого типу форми вжиті у передмові.

Іменні прикметники жін. р. в знах. в. мали закінчення **-ы, -и, -а (-а)**. Після твердих приголосних (крім задньоязикових) частіше виступало **-ы**: **принесите вѣтви масличны** *ОБ* 225; **пусты хвалы творяше** *ПМ* 114; **въ ра(з)сѣлины драваны, такожде и каменны, сокрываютса птица** *ПКП* 29. Після задньоязикових, як і в прикметників чол. р., частіше представлено **-и**, хоча зрідка вживалося й **-ы**: **състави брани многи** *ОБ* (4) 1; **многи добродѣтели творяше** *ПМ* 68; **на горы вѣсоки** *ОБ* (4) 6 (2); **раны тяжки возложи** *ПКП* 182; **многы крови проліалъ еси** *ОБ* 195 (2); **собраша себе бвлѣзны многы** *ВВ* 93. Чергування перед закінченнями в такого типу формах, як і в чол. р., зазвичай не відбуваються. Виняток становить лише одне вживання: **келїи поставиша мнози** *ПКП* 9.

Після основ на м'які приголосні прикметники жін. р., як і чол., у більшості випадків мають закінчення **-а**: **да дастъ ... кожа овна червлены, и кожа сина** *ОБ* 42; **престѹпающы(х) заповѣди гна** *ВВ* (3) 162 зв.; **преступити Божїа заповѣдѣ** *ПМ* 153; **заповѣди Гна исправити** *ПКП* 97 зв. Зрідка, в основному в *ОБ*, трапляються випадки вживання після м'яких приголосних **-и**: **на колесницы аминодави** *ОБ* (3) 46 (3); **на хоругви веніамини** *ОБ* 128; **повораи брани гни** *ОБ* 133 (2). У *ПКП*, крім того, зафіксована форма на **-ѣ**: **напасти немаѣ ... претерпѣ** *ПКП* 11 зв.

Орудний відмінок. Цей відмінок представлений всього кількома вживаннями прикметників чол. та жін. родів (виявленими в *ОБ*, *ВВ* та *ПМ*). Форми чол. р. в ор. в. мають закінчення **-ы** або **-и**: **на(д) сны йїлевты** *ОБ* 185 (2); **съ цри йїлевты** *ОБ* 178 (2); **съ многи клеврѣты** *ПМ* 49. Для жін. р. були характерним закінчення **-ами, -ами**: **странами многими** *ОБ* 87 (2); **печал(ь)ми житїйскими** *ВВ* 118 зв.; **кѹплами житїйскими** *ВВ* 141; **да сътвориши покровъ храмѹ, кожами овнами** *ОБ* 37 (2). У граматиці

М. Смотрицького такі форми відсутні. У парадигмах в ор. в. подані лише членні прикметники: **тѣми Стѣми** СмГр 149; **бл҃гими** СмГр 152 і т. д.

Місцевий відмінок. Форми місц. в. мн. нечленних прикметників у розглянутому матеріалі є також загалом рідкісними, представлені поодинокими вживаннями.

У старослов'янській мові іменні прикметники чол. та середн. родів у місц. мн. мали закінчення **-ѣхъ** (після основ на тверді приголосні) та **-ихъ** (після основ на м'які) [8, с. 125]. У результаті стягнення займенникових закінчень форми місц. мн. членних і нечленних прикметників з основами на м'які приголосні збіглися (обидві характеризувалися закінченням **-ихъ**). У церковнослов'янських текстах кінця XVI – XVII ст. всі подібні утворення, очевидно, слід вважати повними. Серед розглянутого матеріалу із прикметників чол. і середн. родів у місц. мн. формальну ознаку приналежності до нечленних (закінчення **-ѣхъ**) мають усього кілька вживань з основами на тверді приголосні: **въ снѣхъ ѿлєвѣхъ** ОБ 96 зв.; **по днѣхъ мнѡзѣхъ** ПКП 47 зв.; **По мнѡзѣхъ(ъ) же трѣдѣхъ** ПКП 171; **по мнѡзѣхъ трѣдѣхъ** ЛМГ 5; **по лѣтѣхъ мѡзѣхъ** ПКП 11 зв.

Прикметники жін. р. у цьому відмінку характеризуються закінченнями **-ахъ**, **-ахъ**: **в полатахъ кедрнахъ** ОБ 143 (2); **въ оустна(х) льстивахъ** Ч 1617, 77 зв.; **в(ъ) рѣкахъ вражіахъ** Ч 1617, 38.

У граматиці М. Смотрицького форми місц. мн. нечленних прикметників відсутні. В парадигмах подані лише займенникові: **Ѣка(з): ѡ тѣхъ Стѣхъ** СмГр 149; **бл҃гихъ** СмГр 152 і ін.

Кличний відмінок. У кл. в. мн. іменні прикметники виступали із тими ж закінченнями, що й у наз.: **вл(с)вите Гѣ в(ъ)си раби Гни** Ч 1617, 22 зв.; **рѡженіа єхїднава, кто сказа вамъ** ВВ 46; **дщера їер(с)лімовы не плачитеса** ВВ 116 зв.

Двоїна

У двоїні іменні прикметники представлені невеликою кількістю вживань. Більшу частину їх становлять форми наз. та знах. відмінків. Прикметники чол. р. у цих відмінках характеризувалися закінченням **-а**: **овенъ ... томъ же два рога, рога же вѣсока** ОБ (3) 155 (2); **оба бл҃гч(с)тива сѣща** ПКП 90; **Бѣста два мѡжа славна** ПКП 117; **сѣтвори ємъ рога желѣзна** ОБ 206; **полухъ ... два брата, чѣдна мѡжа** ПКП 87 зв.

Форми наз. і знах. відмінків жін. та середн. родів мали закінчення **-ѣ** (після твердих приголосних) та **-и** (після м'яких): **двѣ крылѣ голѣбинѣ** ПКП 33 нн; **двѣ свѣтилѣ велицѣ** ПКП 33 нн; **сѣтворилъ еси** ПМ 155; **рѣцѣ его крѣглѣ златѣ** ПКП 197; **имѣти ми свѡбоднѣ рѣцѣ** ПКП 197; **двѣ крылѣ орли** ПКП 33 н; **полт(ъ) ... двѣ сестрѣ Юрослави** ПКП 179.

Такі ж закінчення в наз. та знах. дв. мали прикметники у старослов'янській мові [8, 125]. При цьому вони не зовсім відповідають

рекомедаціям граматики М. Смотрицького, у якій у парадигмах для чол. та середн. родів подані однакові закінчення: **Име(н): Ви(н): и Зва(т): та сѣта** (чол. р.) СмГр 148; **та сѣта** (середн. р.) СмГр 150; **та сѣтовна** (чол. р.) СмГр 160; **та сѣтовна** (середн. р.) СмГр 162.

Крім того, у розглянутому матеріалі зафіксовано кілька форм род. та місц. відмінків дв. Вони мають закінчення **-ѣ, -ю** (які вживались у старослов'янській мові, а також рекомендовані граматику М. Смотрицького): **Производат(ъ)са ... нашъ /вашъ, ѿ родителнѣ множественнѣ /насъ, васъ** СмГр 194; **дѣло рѣкъ члѣчѣ** ОБ (3) 125; **ѿ рѣкъ Иродовѣ** ПКП 267 зв.; **Оувѣщенѣе ш двовременнѣ ѣ и /у** СмГр 488; **ш двою Винителнѣ со Гломъ** СмГр 429; **ш двою Прилагате(л)нѣ** СмГр 392; **ходми на крилѣ вѣтрениу** Ч 1617, 119 зв.

Отже, проаналізований матеріал дозволяє зробити такі висновки.

1. Іменні прикметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. були достатньо вживаними й виступали як у предикативній, так і в атрибутивній функціях. Разом із тим, нерівномірна представленість форм наз. в., з однієї сторони, і форм непрямих відмінків, з іншої, свідчить про початок поступового виходу з ужитку іменних прикметників в атрибутивній функції, що створювало умови для руйнування їхньої відмінкової парадигми. Підтвердженням того, що такий процес розпочався, є також грамика М. Смотрицького, у якій рідкісні в обстежених пам'ятках форми не подані, очевидно, через їхню, на думку автора, неперспективність. Однією з причин зазначених змін був вплив тогочасної української мови, у якій форми непрямих відмінків іменних прикметників уже були фактично відсутні.

2. Розглянуті іменні прикметники, на відміну від української мови, переважно зберегли окремі закінчення для різних родів у множині. Однак, варіанти форм наз. та знах. відмінків (хоч і нечисленні) свідчать, очевидно, про початок уніфікації системи множинних закінчень. Відбувалося це, зокрема, і в результаті впливу української мови.

Перелік умовних скорочень назв використаних джерел

ВВ – Василій Великий Книга о постничестві. – Острог, 1594 (друкарня Костянтина Острозького). – [7], 160, 292, 143, [1] арк. (стародрук).

ЄвЛ 1644 – **Євангеліон сирѣчь: Бѣговѣстїе Бѣдѣхвеннѣхъ євангелїстѣ.** – Львів, 1644 (друкарня братства). – [12], 412 арк. (стародрук).

ЗизГр – Зизаній Л. Грамика словенска. – Вільно, 1596. – 180 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1980, підгот. В.В. Німчука).

Лим – **Лїмонарѣ. Сирѣчь, цвѣтникѣ.** – Київ, 1628 (друкарня Соболя). – 183 арк. (стародрук).

ЛМГ – **Лѣтописецѣ ш перво(м) зачатїи и созданїи сѣта швителї мн(с)тра гѣстн(н)ского...** // Чтенїя въ императорскомъ обществе исторїи и древностей російскихъ. – М., 1848. – № 8. – С. 1 – 46.

ОБ – **Библіа сирѣч книгъ ветхаго и новаго завѣта.** – Острог, 1581. – 628 арк. (стародрук).

ПКП – **Патерїкъ или штечникъ печерскїй.** – Київ, 1661 (друкарня лаври). – 314 арк. (стародрук).

ПМ – Собственноручныя записки Петра Могилы // Архивъ Юго-Западной России, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Часть I, томъ VII. – Кїевъ, 1887. – С. 49 – 180.

Син – Синописіс // Українська література XVII ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 167 – 181.

СмГр – Смотрицький М. **Грамматїки славенскїа правїльное Сунтагма ...** – Єв'є, 1619 (тип. Віленського братства). – 492 с. (Факс. перевид. К.: Наукова думка, 1979, підгот. В.В. Німчука).

Ч 1617 – Часослов. – Київ, 1617 (друкарня лаври). – [21], 190, [2].

Література

1. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайан. – М. : Издательство иностр. литературы, 1952. – 446 с.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко – К. : Наукова думка, 1978, 207 с.
3. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалі пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький – К. : Наукова думка, 1967. – 288 с.
4. Мова беларуской пісеннасці XIV – XVIII стст. / А. М. Булька, А. І. Журауски, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988. – 319 с.
5. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / В. В. Німчук – К. : Наукова думка, 1980. – 304 с.
6. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В. В. Німчук – К. : Наукова думка, 1985. – 223 с.
7. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський – К. : Наукова думка, 1985. – 231 с.
8. Селищев А. М. Старославянский язык / А. М. Селищев. – М. : Гос. учебно-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1952. – Ч. II. – 206 с.
9. Толстой Н. И. Значение полных и кратких форм прилагательных в старославянском языке / Н. И. Толстой // Вопросы славянского языкознания – М. : АН СССР, 1957. – Вып. 2. – С. 43 – 122.
10. Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков / Н. И. Толстой – М. : Наука, 1988. – 239 с.
11. Хабургаев Г. А. Очерки исторической морфологии русского языка. Имена / Г. А. Хабургаев. – М. : МГУ, 1990. – 296 с.
12. Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка / А. А. Шахматов – М. : Гос. учебно-пед. изд-во Мин-ва просв. РСФСР, 1957. – 400 с.